

نگاهی به مجموعه سبجدی

اثری از ویلیام مونتگمری وات و دیگران

مونتگمری وات و آثارش

مونتگمری وات تنها نامی سرشناس میان جامعه‌ی علمی در غرب نیست، بلکه وی مورد احترام بسیاری اسلام‌شناسان و متکلمین در کشورهای اسلامی نیز هست. ویلیام مونتگمری وات (William Montgomery Watt)، اسلام‌شناس برجسته‌ی بریتانیایی، و استاد بازنشسته مطالعات عربی و اسلامی دانشگاه ادینبورگ، در سال ۱۹۰۹ میلادی در اسکاتلند متولد شد و تحصیلات خود را تا دوره دکترای فلسفه پی گرفت و رساله دکترایش را درباره «جبر و اختیار در آغاز اسلام» گذراند. وی مدت چهار سال به تدریس فلسفه در دانشگاه اشتغال داشت. وی سپس به مطالعات بیشتری درباره اسلام گرایید و به عنوان یکی از دستیاران اسقف انگلیکن (وابسته به کلیسای پروتستان انگلیس) در بیت‌المقدس به پژوهش پرداخت. مونتگمری وات در سال ۱۹۴۷ به سمت «رئیس بخش مطالعات عربی و اسلامی» در دانشگاه ادینبورگ برگزیده شد و سالها این سمت را حفظ کرد و در اوایل دهه ۱۹۸۰ به بازنشستگی نایل آمد. در ۲۴ اکتبر ۲۰۰۶ در سن ۹۷ سالگی

چشم از جهان فروبست. آثار برجای مانده‌ی وی که بیش از ۳۰ عنوان کتاب را در بر می‌گیرد و بی‌شمار مقالات، او را به مرجع شاخص تاریخ اسلام برای پژوهش‌های دانشگاهی بدل ساخته است. از جمله آثاری که وات در دهه‌ی پنجاه سده‌ی گذشته منتشر کرد، یکی محمد در مکه و دیگری محمد در مدینه است. وی در آثار مختلف خود به بررسی جوانب گوناگون دین اسلام دست زده است که از جمله‌اند:

۱. [حضرت] محمد (ص) در مکه (۱۹۵۳):
Muhammad at Mecca
۲. [حضرت] محمد (ص) در مدینه (۱۹۵۶):
Muhammad at Medina
۳. ایمان و عمل غزالی (۱۹۵۳): The Faith and Practice of al - Ghazali
۴. [حضرت] محمد، پیامبر و سیاستمدار (۱۹۶۴):
Muhammad: Prophet and Statesman
۵. تاریخ اسپانیای اسلامی (۱۹۶۵): History at Islamic Spain
۶. اندیشه سیاسی اسلام (۱۹۶۸): Islamic

از جمله به قلم و زیر نظر خانم آنهماری شیمیل نگارش یافته است. در پی می‌کوشیم به برخی ابعاد این مجموعه‌ی سه‌جلدی پژوهشی و تاریخی ارزنده بپردازیم.

این اثر وات (دو جلد نخست) که از دست‌نویس او به زبان انگلیسی توسط خانم دکتر سیلویا هوفر به زبان آلمانی برگردانده شده و از نظر خانم آنهماری شیمیل و شخص وات گذشته است، تنها برای مجموعه‌ی سه‌جلدی نامبرده نگاشته شده است و نسخه‌ی انگلیسی آن به این شکل موجود نیست. مگر محتوای این کتاب را بتوان بطور پراکنده در کتاب‌های گوناگون مونته‌گمری وات یافت.

زیرعنوان جلد اول کتاب اسلام بدین قرار است: «محمد و دوره‌ی آغازین - حقوق اسلامی - حیات دینی». نگارنده نخست آغازهای پژوهش‌های شرق‌شناسی در مغرب‌زمین که زمینه‌های نگاه ویژه‌ی غربی به شرق را فراهم ساخت، و سپس دوره‌ی نگرش تاریخی - انتقادی به اسلام و بعد از آن جایگاه اسلام‌شناسی امروز را برمی‌رسد. ویژگی‌ها و سلوک جامعه‌ی قبیله‌ای عرب پیش از اسلام و دوران موسوم به جاهلیت و نیز ادیان باستانی سرزمین عرب و نخستین ادیان توحیدی در این خطه، زمینه‌هایی بود که بر بستر آن پیامبری جدید دنباله‌ی ادیان ابراهیمی پیش از خود را گرفت و سومین و آخرین دین از تبار ابراهیم را اعلام داشت.

مونته‌گمری وات با دقتی در خور یک مورخ و اسلام‌شناس، به زندگی پیامبر این دین نوین و نقش وی به منزله‌ی «پیامبر» از یکسو و «دولتمرد» از سوی دیگر اشاره دارد که در شهرهای مکه و مدینه جلوه‌گر می‌شوند. چگونگی جمع‌آوری آیات قرآنی و ساختار کتاب مقدس مسلمانان، زبان قرآن و حروف پررمز و راز و ابیات و قافیه‌ها و بطور کلی آموزه‌ای که در پس این کتاب وحیانی نهفته است، از جمله مورد غور و بررسی در این کتاب هستند.

حقوق اسلامی، چه آن‌گونه که در زمان پیامبر در دوره‌ی صدر اسلام اجرا می‌شد، و چه حقوقی که منشعب از گردآوری احادیث و روایات بوده‌اند و نیز شکل‌گیری مکاتب گوناگون، فصلی دیگر از کتاب را به خود اختصاص می‌دهد. و فصل پایانی به آیین و مناسک دینی و نیایشی می‌پردازد. ارزش واقعی کتاب متوجه بی‌طرفی عالمانه‌ی و پژوهشگرانه‌ی آن است. هر جا که پژوهنده تردیدی داشته، بیان کرده و هر جا که یقینی بوده، مستند ساخته است. گفتنی است، با این‌که در ایران اسلامی گاه از

Political Thought

۷. تاثیر اسلام بر اروپا در قرون وسطی (۱۹۷۲):

Influence of Islam on Medieval Europe

۸. دوره شکل‌گیری اندیشه اسلامی (۱۹۷۳):

The Formative Period of Islamic Thought

۹. اسلام و مسیحیت امروزی (۱۹۸۴):

Islam and Christianity Today

۱۰. فلسفه و الهیات اسلامی (۱۹۸۷):

Islamic Philosophy and Theology

۱۱. مکه [حضرت] محمد: تاریخ از قرآن (۱۹۸۸):

Muhammad's Mecca : History from the Qur'an

۱۲. بنیادگرایی اسلام و نوگرایی (۱۹۸۸):

Islamic Fundamentalism and Modernity

۱۳. اسلام نخستین (۱۹۹۱):

Early Islam

۱۴. برخورد اسلام و مسیحیت (۱۹۹۱) (این کتاب در

سال ۱۳۷۳ توسط آقای محمدحسین مخبر ترجمه و از

سوی دفتر نشر فرهنگ اسلامی به چاپ رسیده است):

Christian Encounter - Muslim

۱۵. «نامش احمد است»، دنیای مسلمان، شماره ۶۳،

World Muslim; ۱۹۵۳

۱۶. «مفاهیم اسلامی جنگ مقدس»، در کتاب جنگ

مقدس، ویراستار توماس پاتریک مورفی، ۱۹۷۶:

Conceptions of the Holy Islamic

War» in The Holy War, edited by

Thomas Patric Murphy , 1976.

مجموعه‌ی سه‌جلدی مورد بحث ما بویژه در محافل

دانشگاهی در شمار کتاب‌های مرجع در تاریخ و فرهنگ

اسلام به حساب می‌آیند. آنچه در پی می‌آید معرفی کتاب

سه‌جلدی تاریخی و پژوهشی ارزنده‌ی وی با عنوان اسلام

به زبان آلمانی است.

در باره مجموعه سه‌جلدی اسلام

به‌ندرت می‌توان کتابی همانند کتاب سه‌جلدی اسلام درباره تاریخ اسلام، جنبش‌های دینی و اندیشه‌ی سیاسی در این دین ابراهیمی بتوان به زبان آلمانی یافت. کتاب را انتشارات آلمانی کوهلهامر (Kohlhammer) در سری کتاب‌های «ادیان بشر» منتشر ساخته است. دو جلد نخست این مجموعه توسط مونته‌گمری وات نوشته شده و جلد سوم

مونتگمری وات تجلیل بسیار به عمل می‌آید، ولی از آثار پرشمار وی تنها برخی اندک به زبان فارسی ترجمه شده‌اند. کمتر پژوهش دانشگاهی در تاریخ اسلام را می‌توان یافت که به آثار شاخص وی با عنوان‌های محمد در مکه، محمد در مدینه و پیامبر و دولت‌مرد استناد نکرده باشد. جای شگفتی است که این مجموعه‌ی ارزنده‌ی پژوهشی تاکنون به زبان فارسی برگردانده نشده است.

جلد دوم این مجموعه که ۵۰۰ صفحه را در بر می‌گیرد، به فرآیند سیاسی و انگاشت‌های الاهیاتی تعلق دارد. در پی بخشی از فصل اول کتاب را به ترجمه می‌آوریم، تا با شیوه‌ی علمی و تحلیلی وات آشنا شویم. وی از «خوارج» آغاز می‌کند؛ یعنی هنگامی که در سال ۶۵۶ میلادی گروه‌های ناراضی مسلمانان از مصر و بصره و کوفه راهی مدینه شدند تا ناراضی خود را نزد خلیفه‌ی سوم عثمان پیرامون مسائل مختلف به شکایت مطرح کنند. مونتگمری وات با استناد به تاریخ طبری می‌نویسد: از نام‌های قلیلی که به روایت آمده روشن می‌گردد که هر گروه تنها بخشی از اعراب مستقر در آن شهرها را نمایندگی می‌کرده است و چندان تفاوت اقتصادی و اجتماعی میان آنهایی که از عثمان ناراضی بودند و آنها که خلافت وی را می‌پذیرفتند، نبوده است. اغلب این مردان به قبایل ایلاتی تعلق داشتند و این احتمال نیز هست که رقابت‌های قبیله‌ای نقش تعیین‌کننده‌ی داشته در اینکه خلافت عثمان را بپذیرند یا بصورت یک جنبش فعال با آن از در مخالفت برآیند. خاندان قریش مکه از قبایل نامبرده متفاوت بودند و به نظر می‌آید که در میان ایشان اعضای خاندانی نیز بوده‌اند که در گذشته با خاندان عثمان که بنی‌امیه باشد، اتحاد داشتند و از این رو تمایل به حمایت از عثمان در میان ایشان نیز بارز بود. این در حالی است که گروه رقیب که از متحدان خاندان «مخزوم» بود، به مخالفت علیه عثمان گرایش داشت.

آن دسته از مسلمانانی که شکایت‌هایشان به وضوح خصلتی اقتصادی داشت «انصار» بودند که جزو ساکنان بومی و پرقدمت مدینه محسوب می‌شدند. اگر چه انصار به محمد، پیامبر اسلام در دوران دشوار مبارزاتش علیه مکی‌ها یاری بسیار رساندند، ولی وضعیت

اقتصادی ایشان وخیم‌تر از کسانی بود که زمانی جزو مخالفان سرسخت پیامبر به‌شمار می‌رفتند. با این حال انصار به جنبش اعتراضی که در ولایت‌های فتح شده توسط مسلمانان شکل گرفته بود، نپیوستند. این انصار خود گفته بودند که یکبار حمله به عثمان را عملی ساخته‌اند، ولی آنها بطور کلی بیشتر پشت صحنه بودند و به قیام‌کنندگان نه روی خوش حمایت نشان می‌دادند و نه مانع از کار ایشان می‌شدند.

یکی از عواملی که به جنبش اعتراضی منجر گشت، این واقعیت بود که عثمان به افراد معینی در عراق زمین‌هایی واگذار کرده بود. از قرار معلوم در آن زمان این امر برای یک مسلمان عملی عهد شکنانه بود، زیرا که به نظر ایشان سرزمین‌های مفتوحه را نمی‌بایستی میان کسانی تقسیم کرد که در این پیروزی‌ها شرکت مستقیم داشته‌اند، بلکه همچون موقوفات برای تمام مسلمانان می‌بایستی صالحانه اداره می‌شدند. از سوی دیگر بر اساس قراردادی که انعقاد شده بود می‌بایستی اجاره‌بهای زمین‌ها به خزانه‌ی دولت سراریز می‌گشت. وات به نقل از بلاذری می‌نویسد: در واقع در موردهای ویژه‌ی نامبرده حق با عثمان بوده است، زیرا این هدایا انواع خاصی از زمین‌ها را در بر می‌گرفت که از همان آغاز به خلیفه تعلق داشتند و نه به عموم مسلمانان. وات در ادامه می‌افزاید: حتی اگر این هدایا با هدف تقویت ثبات و امنیت صورت گرفته باشد؛ امری که می‌توانسته منافع تمامی مسلمانان را تأمین کند، ولی ظاهر این مسئله چنین بود که در این میان یک بی‌عدالتی رخ داده است. در منابعی که به ما رسیده، حتی خواست تقسیم تمامی سرزمین‌های مفتوحه نیز مطرح شده است. وات می‌نویسد، هیچ رهبر مسئول و متعهدی ممکن نیست از چنین خواستی حمایت کند. ولی در این جا سخن از احساسات مسلمانانی با تبار قبیله‌ای مطرح است که با نگاه تجار مکی به این مسئله می‌نگریستند؛ به این صورت که از ولایت‌های فتح‌شده باید حداکثر فایده را گرفت.

از سوی دیگر در شکایت‌ها آمده بوده که عثمان برخی مهم‌ترین مقام‌ها، مانند حاکم ولایت‌ها را به افرادی از خاندان خود و یا خویشان خود سپرده است. وات با استناد به فهرستی از نام والیان که در تاریخ طبری آمده، می‌نویسد، هرچند که این امر تا اندازه‌ای درست

گونه که تمایل داشت نمی‌توانست عمل کند. در نظام جدید اسلامی بدلیل ابعاد گسترده‌ی عملیات نظامی و شمار بسیار کثیری که در آن مشارکت داشته‌اند، نظمی سختگیرانه‌تر و سازمانی پیچیده‌تر را ایجاد می‌کرد. در نتیجه انسان‌ها از یک زندگی بی‌پروا و بی‌غش صحرایی به زیر نظارت یک بوروکراسی قدرتمند در غلتیدند و بی‌شک بسیاری این احساس را داشتند که زیر چرخ‌دنده‌های شبکه‌ی اداری پرقدرتی قرار گرفته‌اند که گریزی از آن نیست.

وات می‌نویسد: مشکل آنجا بود که انسان‌ها هم خواستار فواید یک دولت سازمان‌یافته بودند و هم تحمل برخی جوانب آن را دشوار می‌دانستند. با این حال تنها عده‌ی کمی حاضر بودند بار دیگر به زندگی قبیله‌ای روی آورند، از جمله یکی از همسران خلیفه‌ی اموی معاویه، بنام «میسون» که از او شعری بدست ما رسیده که با این بیت آغاز می‌شود:

چادری افراشته در بادیه

به ز کاخ سر به فلک کشیده

سرخوردگی از شرایط جدیدی که انطباق با آن برای بسیاری دشوار می‌نمود، برآورده نشدن خواست‌هایشان به دلیل ساختارهای جدید اقتصادی، اجتماعی و سیاسی باعث شد که احساسات شدید و تنش‌های عصبی شکل گیرند. قتل عثمان را می‌توان آغاز مجموعه‌ای از انفجارهای اعتراضی دانست. جنبش خوارج و شیعی را نیز باید برآیند همین تنش‌های اجتماعی و روانی ناشی از وضعیت جدید ارزیابی کرد.

وات در این کتاب خود به تفصیل به شکل‌گیری جنبش شیعی و شاخه‌های آن تا زمان حکومت عباسی می‌پردازد. فصل سوم کتاب به پیروزی سنی‌گری بعنوان قطب مخالف شیعی‌گری اختصاص دارد. در فصل چهارم فلسفه‌ی اسلامی سده‌های میانه را می‌یابیم که از دوره‌ی ترجمه‌های متون فلسفی و علوم طبیعی از زبان یونانی به عربی آغاز می‌کند. به گفته‌ی ابن ندیم، هرچند که ترجمه‌هایی از زمان بنی‌امیه در دست است، ولی جنبش ترجمه از دوره‌ی سلسله‌ی بنی‌عباس آغاز شد و پس از دو سده به اوج شکوفایی خود رسید. در این فصل مونتگمری وات به غوررسی در

بوده، ولی عثمان دلایل قانع‌کننده برای این کار داشته است. اگر او خویشان خود را بکار گمارد - و البته همه هم از سوی او گمارده نشدند! - به این دلیل بود که توانایی اداره‌ی ولایت را داشتند و کاردان و وظیفه‌شناس بودند. هرچند که در این مورد نیز وی صلاح کل مسلمانان را در نظر داشت، ولی این سیاست وی نیز بار دیگر به نظر غیرمنصفانه می‌آمد.

شکایت دیگر این بود که عثمان در مواردی از اجرای مجازات‌هایی که در قرآن پیش‌بینی شده سر باز زده است. یکی از این موارد کاملاً مشخص، مورد «ولید بن عقبه»، والی کوفه بوده که او را مست یافته بودند و عثمان از مجازات وی پرهیز کرده است. (المسعودی: مروج الذهب) وات می‌نویسد: این بعید نیست که این موارد در زمانی پسین‌تر مطرح شده باشند، یعنی زمانی که این بحث پیش آمده که آیا کشته شدن عثمان به حق بوده یا به ناحق. ولی این قابل تصور نیست که این نوع موارد در فکر شورشیان نقشی تعیین‌کننده داشته است.

شکایاتی که سخن از آن می‌رفته تنها برای توضیح شدت جنبشی که علیه عثمان برانگیخته شد، کافی نبوده‌اند. شکایت‌ها و شکوه‌ها بطور کلی مبتنی بر این واقعیت بودند که شیوه‌ی زندگی آن کسانی که تا پیش از آن در قبایل بصورت بادیه‌نشین زندگی می‌کردند، از بنیاد دگرگون شده بود. این دسته از مردمان و پیشینی‌هایشان زندگی خود را از طریق شترچرانی در بیابان و گاه شیبخون به دیگر قبایل و مناطق مردمان اسکان یافته تأمین می‌کردند. می‌توان گفت که این افراد دستکم تا سال ۶۵۶ میلادی دیگر به سربازان حقوق‌بگیر بدل شده بودند. لشکرکشی‌های نظامی به دیگر مناطق و کشورگشایی‌ها به همان شیبخون‌های سابق شبیه بودند، فقط با ابعادی بزرگ‌تر. ولی پس از این لشکرکشی‌ها مردان رزمی دیگر به چادرهای سیاهشان باز نمی‌گشتند، بلکه در شهرهایی

که پایگاه نظامی‌شان بود، زندگی پرتجملی را آغاز می‌کردند. در زندگی بادیه‌نشین صحرایی انضباط چندانی را نمی‌بایستی رعایت کرد، هرچند که سنت‌های قبیله‌ای مقررات خاص خود را داشت. رئیس قبیله سرکرده‌ی صوری قبیله بود. هرچند که وی مسئولیت‌های معینی داشت، ولی در مورد تمامی امور قبیله به هر

اسلام در سیسیل و اسپانیا، مغولان و ترک‌های عثمانی در برابر اروپایی‌ها و نیز تمامی تصوراتی که تا سده‌ی نوزدهم اروپایی‌ها در گستره‌ی فلسفه، انسان‌شناسی (آنتروپولوژی) و هنر و فرهنگ و ادبیات خود از شرق اسلامی داشته‌اند.

«ویبکه والتر» در فصلی کوتاه به موضوع «زن در اسلام» می‌پردازد و «منیر احمد» در فصلی کوتاه‌تر به معرفی تاریخچه و آموزه‌های فرقه‌ی اسلامی «احمدیه» دست زده است.

و در فصل آخر «خالد دوران» موضوع «اسلام در اکثریت و اقلیت» را برگزیده که به ایستار و رفتار مسلمانان در رابطه با دگراندیشان می‌پردازد و می‌کوشد زمینه‌های تاریخی آن و نیز بروز چنین رفتاری در قاره‌های مختلف چون آمریکا، آفریقا و تصور دویودگی (دوآلیستی) از جهان و درک نارسا از سکولاریسم را بررسد.

این مجموعه‌ی سه جلدی را می‌توان به تمامی علاقمندان یک پژوهش علمی در تاریخ اسلام توصیه کرد.

پی‌نوشت:

* مشخصات مجموعه‌ی سه‌جلدی که هر یک به فاصله‌ی پنج سال انتشار یافته‌اند:

- W. Montgomery Watt, Alford T. Welch:
Der Islam I. Mohammad und die Frühzeit
– Islamisches Recht – Religiöses Leben.
Kohlhammer Verlag, Stuttgart-Berlin-Köln-
Mainz 1980.
- W. Montgomery Watt, Michael Marmura:
Der Islam II. Politische Entwicklungen und
theologische Konzepte. Kohlhammer Verlag,
Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1985.
- Munir D. Ahmad, Johann Christoph Bürgel,
Konrad Dilger, Khalid Duran, Peter Heine,
Tilman Nagel, Biancamaria Scarcia Amoretti,
Annemarie Schimmel, Wiebke Walther: Der
Islam III. Islamische Kultur – Zeitenössische
Strömungen – Volksfrömmigkeit.
Kohlhammer Verlag, Stuttgart-Berlin-Köln-
Mainz 1990.

اندیشه‌های الکندی، رازی، فارابی، ابن سینا و نقد غزالی بر اندیشه‌ی فلسفی اسلامی و نیز به فلسفه‌ی اسلامی در اسپانیا می‌پردازد. فصل پنجم کتاب الاهی‌دانان اسلامی یک دوره‌ی ۹۰۰ ساله، یعنی از ۹۵۰ تا ۱۸۵۰ میلادی را دربرمی‌گیرد.

جلد سوم این مجموعه‌ی تاریخ اسلام، زیر عنوان: «فرهنگ اسلامی، جریان‌های معاصر و دینداری عوام» در ۴۸۴ صفحه زیر نظر خانم آنه‌ماری شیمیل انتشار یافت. فصل‌های مختلف این مجلد را اساتید اسلام‌شناس مشهوری به نگارش درآورده‌اند.

فصل اول به قلم «تیلمان ناگل» (Tilman Nagel) پیرامون «الاهیات و ایده تئولوژی در اسلام مدرن» نگاشته شده است.

فصل دوم توسط «کنراد دیلگر» (Konrad Dilger) به رشته‌ی تحریر درآمده است، زیر عنوان «شکل‌گیری حقوق اسلامی»، از جمله درباره‌ی پیش‌زمینه‌های حقوق اسلامی، حقوق خانواده و ارث، حقوق ثروت و حقوق جزایی.

فصل سوم که به موضوع «فرآیند شکل‌گیری تاریخی فرقه‌های اسلامی» اختصاص دارد را اسلام‌شناس ایتالیایی «بیانکا ماریا اسکارچا آمورتی» (Biancamaria Scarcia Amoretti) نوشته است. این بررسی از آغازهی اسلام تا زمان حاضر را دربر می‌گیرد.

خانم «آنه ماری شیمیل» (Annemarie Schimmel) به موضوع «تصوف و دینداری عوام» پرداخته است و در حدود ۸۰ صفحه، با آغازهای تصوف و عرفان، به بررسی اندیشه‌ی تمامی صوفیان و عارفان نامدار ایرانی و ترک دست زده است.

خانم شیمیل در دو فصل دیگر به «دینداری سنتی» و نیز به «شکل‌های بیان هنر اسلامی» می‌پردازد.

«یوهان کریستوف بورگل» (Johann Christoph Bürgel)، اسلام‌شناس سوئیسی در فصل دیگری موضوع خود را به جهان اسطوره‌ها و افسانه‌ها و تاریخ رستگاری و نجات در دوره‌های پیش و پس از اسلام تا به امروز اختصاص داده است.

و باز فصل دیگری از کتاب توسط خانم آنه ماری شیمیل نگاشته شده است، زیر عنوان «اروپا و شرق اسلامی» که ۵۰ صفحه از مجلد را در برمی‌گیرد. در اینجا بررسی‌ای می‌یابیم از آغازهای جنگ‌های صلیبی و نفوذ